

Małgorzata Kornacka

University of Warsaw, Poland

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1140-3705>

Kryptocytały, wyrażenia przysłowiowe i inne obce wtręty w łacińskich listach Filipa Orlika (na podstawie rękopisu z 1727 roku)¹

**Cryptic quotations, proverbial expressions and other foreign interjections
in the Latin letters of Pylyp Orlyk (based on a manuscript from 1727)**

Abstract

The following article is devoted to Latin letters incorporated into the 18th century *Diary* of Pylyp Orlyk. Examples of foreign interjections woven into the author's text were analyzed. An attempt was made to determine from which work the phrase originated, where Pylyp Orlyk may have encountered the work, whether it was a conscious reference and whether it meets the definitional requirements of such types of foreign interjections as a 'cryptic quotation' or a 'proverbial expression'.

Keywords: Pylyp Orlyk, *Diary*, letters, Latin, cryptic quotations, proverbial expressions.

1. Pojęcie kryptocytału i wyrażenia przysłowiowego

1.1. Definicje

W poniższym artykule zajmiemy się sformułowaniami, które w tekście funkcjonują jako obce wtręty wplecione w tekst autorski. Co najmniej dwa typy takich sformułowań zostały opisane, zdefiniowane

¹ Artykuł powstał w wyniku realizacji projektu badawczego Project NPRH/DN/SP/0043/2023/12. Badania są finansowane ze środków Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki

i otrzymały własne nazwy. Kryptocytatami zostały nazwane dłuższe sformułowania zapożyczone od innych autorów, które autor wplótł w swój tekst, po pierwsze – nie sygnalizując formalnie obcej proveniencji zapożyczeń, po drugie – oczekując, „że czytelnik zapożyczenie rozpozna i że ożyje w jego pamięci kontekst, z którego ów cytat został wyjęty; tylko pamiętając o kontekście dzieła przywoływanego można wtedy właściwie zinterpretować tekst, w którym przywołanie się pojawia”².

Wyrażenia przysłowiowe z kolei to sformułowania też przejęte przez autora tekstu i też konieczne do zidentyfikowania, aby zrozumieć tekst (gdyż stanowiące zleksykalizowaną metaforę), ale nie związane w świadomości użytkowników z żadnym konkretnym tekstem. Są bliskie przysłowiom, ale w przeciwieństwie do nich nie przekazują samodzielnej myśli³.

1.2. Aspekty badania kryptocytatów i wyrażeń przysłowiowych

Różnego rodzaju wtřęty i nawiązania do tekstów stanowią przedmiot zainteresowań przede wszystkim literaturoznawców. W artykule jednak popatrzymy na nie jako na obiekt, którym powinno zainteresować się także językoznawstwo badające proces nabywania języka oraz proces komunikacji językowej. Postaramy się mianowicie pokazać, że funkcjonują one inaczej wtedy, gdy język nabywamy głównie w procesie naturalnej komunikacji z użytkownikami języka, i wtedy, gdy język nabywamy głównie poprzez lekturę tekstów literackich.

Pierwsza różnica dotyczy mechanizmu skojarzeniowego. O ile w przypadku naturalnej komunikacji przynajmniej niektóre wyrażenia budzą skojarzenia z pewnymi zdarzeniami czy sytuacjami, w których usłyszeliśmy je z czyichś ust, o tyle w drugim przypadku przywodzą na myśl – niekiedy jednoznacznie – pewne teksty, w których

² Jerzy Axer, *Rola kryptocytatów z literatury łacińskiej w polskojęzycznej twórczości Jana Kochanowskiego* „Pamiętnik Literacki” 1982, 73, z. 1/2, s. 167.

³ Anna Skolimowska, *Przysłowia i wyrażenia przysłowiowe w łacińskich listach Jana Dantyska z roku 1537* [w:] *Łacina jako język elit*, red. J. Axer, OBTA UW, Warszawa 2004, s. 179.

je spotkaliśmy (przy czym działa tu zasada: najlepiej zapamiętujemy połączenia nieoczekiwane, obrazowe, nacechowane ekspresyjnie, niepozostawiające nas obojętnymi).

Druga różnica dotyczy „wspólnej bazy porozumienia” partnerów komunikacyjnych. Nie ulega wątpliwości, że taką dobrą „wspólną bazę porozumienia” stanowią podobne doświadczenia życiowe. Skoro jednak w przypadku języka nabywanego poprzez lekturę tekstów literackich niektóre słowa i wyrażenia budzą u partnerów komunikacyjnych bardzo silne skojarzenia zdeterminowane przez jakiś konkretny tekst, to właśnie brak wspólnych skojarzeń może w znacznym stopniu zakłócić wzajemne zrozumienie, a obecność takich skojarzeń może zrozumienie znacząco ułatwić. Stąd możliwość odwołania się przez partnerów komunikacyjnych do tekstów, które obydwie strony znają, nabiera szczególnego znaczenia i wspólne „czytelnicze” doświadczenia stają się nawet ważniejsze niż podobne rzeczywiste doświadczenia życiowe.

Zauważmy też, że w przypadku języka nabywanego poprzez lekturę tekstów fundamentalna – wydawało by się – granica między kryptocytatami i wyrażeniami przysłowiowymi ulega znacznemu rozmyciu, o ile w ogóle nie zanika. I jedno, i drugie sformułowania są dla użytkowników fragmentami konkretnych tekstów i w mniejszym lub większym stopniu z tymi tekstami im się kojarzą.

2. Cel i plan badania

2.1. Charakterystyka badanego materiału

Poniżej przeanalizujemy cztery przykłady z łacińskich listów Filipa Orlika, włączonych do jego *Dzienników* z 1727 roku⁴. Z punktu widzenia analizy najważniejsze są dla nas dwie rzeczy. Po pierwsze, zarówno autor listów, jak i jego korespondenci są osobami, które

⁴ Pylyp Orlyk, *Diariush podorozhnii, yakyi v imia Troici naisviatishoi, rozpochatyi v roku 1720 misiatsia zhovtnia dnia 10-ho*, t. 3, oprac. O. Kovalevska, I. Dmitryshyn, Tempora, Kyiv 2013.

nabyły nie tylko receptywną, ale i produktywną znajomość łaciny. Jak pisze F. Waquet, „aż do XVIII wieku włącznie życie społeczne łączyło się z mówieniem po łacinie”⁵. Nie zmienia to jednak w niczym faktu, że wszyscy tę znajomość łaciny nabyli na podstawie lektury klasycznych tekstów. Po drugie, analizowane listy krążą w środowisku wielonarodowym, wielojęzycznym, wieloreligijnym i wielokulturowym. Język łaciński i klasyczne teksty łacińskie stanowią dla komunikacji w takim środowisku niekiedy jedyną możliwą „wspólną bazę porozumienia”, czasem zaś – jedyną neutralną.

2.2. Pytania badawcze

Analizując wybrane przykłady, postaramy się odpowiedzieć na następujące pytania:

- (a) Czy dane sformułowanie świadomie zostało użyte przez autora po to, aby nadawca je rozpoznał i właściwie zinterpretował?
- (b) Czy dane sformułowanie pojawia się na kartach *Dzienników* raz, czy też częściej? W praktyce sprawdzimy, czy pojawia się także na kartach już wydanego *Dziennika* z roku 1725 i 1726⁶.
- (c) Z jakiego utworu dane nawiązanie pochodzi?
- (d) Gdzie Filip Orlik mógł się z danym utworem zapoznać? Najważniejsze instytucje, w których się kształcił, to (jezuicka) Akademia Wileńska oraz (prawosławna) Akademia Kijowsko-Mohylańska⁷. Problem polega na tym, że „program nauczania [Collegium Kijowiense Mohileanum] oparty był o wzorzec jezuicki”⁸, co może utrudnić identyfikację.

⁵ Françoise Waquet, *Łacina – język powszechnej komunikacji?* [w:] *Łacina jako język elit*, red. J. Axer, OBTA UW, Warszawa 2004, s. 466.

⁶ *Filip Orlik (1672–1742) i jego Dziariusz*, opracowanie, odczytanie z rękopisu, wstęp, komentarze W. Sobol, Wydawnictwa UW, Warszawa, 2021.

⁷ Walentyna Sobol, *Pyłyp Orlyk sam pro sebe* [w:] „*Studia Ukraińsko-Polskie*”, t. 8, Warszawa 2021, s. 94.

⁸ Teresa Chynczewska-Hennel, *Akademia Kijowsko-Mohylańska* [w:] *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik, Zakład Historii Kultur Pogranicza Instytutu Socjologii Uniwersytetu w Białymstoku, Bractwo Prawosławne św. św. Świętych Cyryla i Metodego, Białystok 2002, s. 46.

2.3. Kolejność i sposób przedstawienia przykładów

Cztery przykłady przedstawimy poniżej w kolejności od przykładu zawierającego najłatwiejsze do zidentyfikowania sformułowanie do przykładu zawierające sformułowanie najtrudniejsze do identyfikacji. Wersalikami zaznaczamy kluczowy wyraz, który można przetłumaczyć dopiero po identyfikacji sformułowania.

3. Analiza przykładów

3.1. Przykład 1

*ibiq[ue] sedendo, tamquam super flumina Babilonis, non suspendi ORGANA obligationis, qua magno C[elsitudinis] V[est]rae Nomini devinctum me semper sentio...*⁹

„i siedząc tu, niczym nad rzekami Babilonu, nie zawiesiłem [ORGANA?] obowiązku, którym czuję się zawsze wielce związany z wielkim imieniem Waszej Wysokości...”

We fragmencie tym Orlik wyraźnie nawiązuje do fragmentu psalmu 137 (w. 1–2):

*Super flumina Babylonis illic sedimus et flevimus, cum recordaremur Sion.
In salicibus in medio eius suspendimus ORGANA nostra.*

Nie ulega wątpliwości, że mamy do czynienia z kryptocytałem: świadczy o tym i bardzo charakterystyczny fragment o „siedzeniu nad rzekami Babilonu”, i fragment o „zawieszeniu”, który bez odwołania do psalmu nie da się zinterpretować. Nie jest to zresztą jedyne podobne odwołanie u Orlika: nawiązanie do psalmu 137 znajdujemy też w innym liście włączonym do *Dziennika* z roku 1726, tym razem w liście pisanym po francusku: *Assis comme sur les bords de*

⁹ Pylyp Orlyk, op. cit., s. 395.

*fleuves de Babylone*¹⁰. Po identyfikacji nawiązania łatwo jest znaleźć odpowiedź, jak przetłumaczyć wyraz ORGANA. Na stronie <http://bibliapolskie.pl/> można sprawdzić, że w polskich tłumaczeniach Biblii pojawiają się albo HARFY, albo LUTNIE. HARFY pojawiają się w tłumaczeniu Biblii Tysiąclecia:

Nad rzekami Babilonu – tam myśmy siedzieli i płakali, na wspomnienie Syjonu.

Na topolach tamtej krainy zawiesiliśmy nasze HARFY.

3.2. Przykład 2

*per ilius enim institutionem hoc habeo, quod nunc Mercurius adsum, qui olim TRUNCUS eram*¹¹

„wykształceniu bowiem przez nie [Towarzystwo Jezusowe] to zawdzięczam, że blisko mi do Merkurego, choć niegdyś byłem [TRUNCUS?]”

W tym fragmencie Orlik wydaje się nawiązywać do satyry 1.8 Horacego (w. 1).

*Olim truncus eram ficulnus, inutile lignum,
cum faber, incertus scamnum faceretne Priapum,
maluit esse deum. (...)*

W przeciwieństwie do poprzedniego fragmentu nawiązanie nie jest jednak całkowicie pewne. Wyrazy *olim* (niegdyś) i *eram* (byłem) nie są charakterystyczne, dość charakterystyczny jest jedynie wyraz *truncus* i to, że szyk (trzech) wyrazów u Orlika pokrywa się z szykiem wyrazów w satyrze. Hipotezę o kryptocytacie potwierdzałyby dwa argumenty. Argument pierwszy: wiadomo, że w szkołach jezuickich poezja Horacego należała do kanonu lektur łacińskich: „[w warszawskim jezuickim Collegium Nobilium] Horacy i Wergiliusz służyli za «prawidło do nabycia żywych wyrazów, zdań gruntownych,

¹⁰ Filip Orlik op. cit., s. 173.

¹¹ Pylyp Orlyk, op. cit., s. 562.

wysokich myśli i gładkich rymów»¹². Łacińskie wyjątki z Horacego pojawiają się także w podręcznikach wydawanych specjalnie dla potrzeb Akademii Kijowsko-Mohylańskiej¹³. Argument drugi: skoro Orlik chciał w swoim liście wyrazić, jak wiele zawdzięcza otrzymanej u jezuitów edukacji, czyż mógłby lepiej (i ładniej) to zrobić niż odwołując się do jednego z najwybitniejszych poetów łacińskich, którego twórczość poznał w jezuickim kolegium?

Hipoteza o nawiązaniu pozwala poszukać ekwiwalentu wyrazu TRUNCUS w polskich tłumaczeniach satyry. Są to wyrazy: PIEN¹⁴ oraz PNIAK¹⁵. W tłumaczeniu najbliższym czasowo Orlikowi, bo pochodzącym z XVIII wieku, pojawia się PNIAK¹⁶:

Niegdyś pniak byłem drewno figowe, aliści
Snycerz kunsztu swojego szukając korzyści,
Wziął mnie, i myślił, czyli krzesło ze mnie zrobić,
Czy mnie jakiego Bóstwa kształtem przyozdobić?

3.3. Przykład 3

ne videar multiplicare entia sine necessitate, aut unam bis recoquere
CRAMBEN¹⁷

¹² Kazimierz Puchowski, *Jezuickie kolegia szlacheckie Rzeczypospolitej Obojga Narodów: studium z dziejów edukacji elit*, Wydawnictwo UG, Gdańsk 2007, s. 433.

¹³ Ryszard Łużny, *Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska: z dziejów związków kulturalnych polsko-wschodniosłowiańskich w XVII-XVIII w.*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1966, s. 35, 37.

¹⁴ Horacy, *Pieśni: Pieśń wieku; Jamby; Gawędy; Listy; Sztuka poetycka*, przeł., wstępem i komentarzem opatrzył A. Lam, Verum, Warszawa 1996, s. 167.; Horacy, *Dzieła wszystkie, t. 2, Gawędy; Listy; Sztuka poetycka*, tekst łac. do druku przygot., wyboru przekładu dokonał, przedmowa, życiorysem poety, wersyfikacją i koment. opatrzył O. Jurewicz, PWN, Warszawa 2000, s. 100.

¹⁵ *Horacego ody, epody, satyry i listy*, przeł. na jęz. pol. dla użytku szkolnego M. Motty, druk i nakład J. Leitgebra, Poznań 1896, s. 146.

¹⁶ *Satyry wszystkie Horacyusza wierszem polskim przez jednego z obywatelów litewskich wyłożone*, tłum. Matuszewicz M., w Wilnie w 1784 w Drukarni J. K. Mci y Rzpłitey u Xięży Scholarum Piarum, s. 114.

¹⁷ Pylyp Orlyk, op. cit., s. 507.

„aby nie wydawało się, że niepotrzebnie mnożę byty lub odgrzewam tę samą [CRAMBE?]”

Kolejny przykład pokazuje, jak niepewna jest niekiedy granica między kryptocytatami i wyrażeniami przysłowiowymi. *Recocta* (odgrzewana) CRAMBE to wyrażenie z jednej strony już długo przed Orlikiem (bo w XVI wieku) włączone do zbioru przysłów i wyrażen przysłowiowych *Adagia* przez Erazma z Rotterdamu. Możemy je znaleźć np. w edycji elektronicznej na stronie <https://adagia.resources.huygens.knaw.nl>, choć nie ma go w polskim wydany wyborze¹⁸. Z drugiej strony – za Erazmem – przyjmuje się, że wyrażenie pochodzi z VII satyry Juwenalisa (w. 152–154), przy czym imiesłów *recocta* (odgrzewana) zastąpił pierwotny imiesłów *repetita* (ponownie przyniesiona):

*nam quaecumque sedens modo legerat, haec eadem stans,
perferet atque eadem cantabit versibus isdem;
occidit miseros CRAMBE repetita magistros.*

O tym, że za czasów Orlika wyrażenie miało charakter zwrotu przysłowiowego – pozbawionego w powszechnej świadomości konkretnego autorstwa i związku z konkretnym tekstem klasycznym – może świadczyć dodatkowo to, że nie znajdujemy go w słowniku Knapusza, gdzie w części łacińsko-polskiej¹⁹ wyrazu *crambe* brak (można podejrzewać, że został słusznie uznany za wyraz grecki), a w części polsko-łacińskiej²⁰ jest tłumaczeniem polskiego wyrażenia *kapusta czarna, brzoskiew ogrodna* i nie tworzy żadnych wyrażen sfrzeologizowanych.

¹⁸ Erazm z Rotterdamu, *Adagia*, przeł. i oprac. M. Cytowska, Ossolineum, Kraków 1973.

¹⁹ *Thesauri Polono Latino Graeci Gregorii Cnapii e Societate Jesu Tomus Secundus Latino Germano Polonicus Novo Synonymorum, Epithetorum & Phrasium Poeticarum, apparatu auctus*, Posnaniae, Typis Clari Collegij Societatis JESU, Anno Domini MDCCXXVI.

²⁰ R. P. Gregorii Cnapii Societatis Jesu Theologi Thesauri Polono Latino Graeci Tomus I, *Thesaurus Polono Latino Graecus seu Promptuarium Linguae Latinae et Graecae in tres Tomos divisum*, Cracoviae, Typis & Sumptu Francisci Cesarij Anno Domini MDCXLIII, s. 264.

O ile więc znajomość satyry Juwenalisa przez Orlika jest dość niepewna, o tyle informację o użyciu wyrażenia w satyrze można wykorzystać do znalezienia zręcznego ekwiwalentu tłumaczeniowego:

Bo co przeczytał siedząc, to powstawszy powie,
A potem zaś to samo zaśpiewa na zmianę:
Gubią mistrzów JARZYNY stale odgrzewane²¹.

3.4. Przykład 4

non pra[e]termisi occasionem exprimendi et declarandi hoc C[elsitudini] V[est]rae indice animi litera, quod est alta mente repostum in debitam honoratissima[e] Eius persona[e] observantiam ut SPECIES IMPRESSA cognosceretur per EXPRESSAM²²

„nie zaniedbałem okazji wyrażenia i wyłożenia Waszej Wysokości w formie listu – wysłannika duszy – tego, co spoczywa w głębi umysłu, i z całym należnym jego czcigodnej osobie poważaniem, aby [SPECIES IMPRESSA?] została poznana za pośrednictwem [SPECIES EXPRESSA?]”

W danym przykładzie widać od razu, że Orlik odwołuje się do jakiegoś modelu poznania, pytanie sprowadza się do tego, co to za model i gdzie go poznał. Tropy dość wyraźnie prowadzą do tomizmu. Pierwszym etapem będzie więc sprawdzenie, czy terminy SPECIES IMPRESSA i SPECIES EXPRESSA były używane przez samego św. Tomasza. Znajdujemy je w dwóch słownikach w 35-tomowym wydaniu polskiego tłumaczenia *Sumy Teologicznej*. W słowniku umieszczonym w tomie 6 znajdujemy tłumaczenia:

species impressa — forma wrażona,
species expressa — forma wyrażająca²³.

²¹ Trzej satyrycy rzymscy: Quintus Horatius Flaccus, Aulus Persius Flaccus, Decimus Iunius Juvenalis, wstęp i komentarz L. Winniczuk, PIW, Warszawa 1959, s. 165.

²² Pyłyp Orlyk, op. cit., s. 395.

²³ św. Tomasz z Akwinu, *Suma Teologiczna*, t. 6, Człowiek, część pierwsza, przeł. i objaśn. zaopatrzył o. Pius Bełch, O.P., Veritas, London 1980, s. 290.

a w słowniku terminów stanowiącym 35 tom znajdujemy następujące tłumaczenia z wyjaśnieniami:

species expressa – postać wyrażona,

species impressa – postać odcisnięta (w intelekcie możliwościowym)²⁴.

Jeżeli jednak przeszukamy cały łaciński tekst, np. dostępny na stronie <https://www.corpusthomisticum.org/iopera.html#OM>, znajdziemy tam tylko jeden fragment z jednym z interesujących nas terminów:

Et ideo oportet in Christo scientiam ponere inditam, inquantum per verbum Dei animae Christi, sibi personaliter unitae, IMPRESSAE sunt SPECIES intelligibiles ad omnia ad quae est intellectus possibilis in potentia, sicut etiam per verbum Dei IMPRESSAE sunt SPECIES intelligibiles menti angelicae in principio creationis rerum, ut patet per Augustinum, super Gen. ad Litt.

III^a q. 9 a. 3 co.

Musimy przeto w Chrystusie przyjąć istnienie wiedzy wlanej, ponieważ Słowo Boże WYRYŁO w duszy Chrystusa, zjednoczonej hipostatycznie ze Słowem, umysłowe FORMY POZNAWCZE wszystkich rzeczy, które może poznać umysł możliwościowy. Podobnie również na początku stworzenia wszechrzecz Słowo Boże WYRYŁO umysłowe FORMY POZNAWCZE w umysłach aniołów (Augustyn)²⁵.

Okazuje się zatem, że propagatorów interesujących nas terminów należy szukać wśród komentatorów św. Tomasza. Posługuje się tymi terminami np. Jan od św. Tomasza, dominikanin żyjący w XVII wieku²⁶, czy Francisco Suárez, jezuita żyjący na przełomie XVI i XVII wieku²⁷. Z jakimi pracami napisanymi przez nich lub ich zwolenników mógł zetknąć się Orlik i zakładać, że zetknęli się z nimi również jego korespondenci?

²⁴ św. Tomasz z Akwinu, *Suma Teologiczna*, t. 35, słownik terminów, oprac. A. Andrzejuk, przedmowę opatrzył M. Gogacz, Navo, Veritas, Warszawa, Londyn 1998, s. 256.

²⁵ św. Tomasz z Akwinu, *Suma Teologiczna*, t. 24, Tajemnica wcielenia Słowa Bożego (3, qu. 1-15), przeł. i objaśn. zaopatrzył St. Piotrowicz, Veritas, Londyn 1962, s. 182.

²⁶ Romuald Waszkinel, *Przedmiot i podmiot w poznaniu według Jana od św. Tomasza „Roczniki Filozoficzne”* 1976, 24, z. 1, s. 23-31.

²⁷ Daniel Heider, Suárez on Visual Perception „Scientia et Fides” 2017, 5, z. 1, s. 62.

Sporządzony przez R. Darowskiego²⁸ wykaz najwybitniejszych polskich jezuickich filozofów działających od XVI do XVIII wieku wskazuje dwa nazwiska. Pierwszą narzucającą się myślą jest to, że Orlik zetknął się z podręcznikiem *Logica* Marcina Śmigleckiego. To napisane przez najwybitniejszego logika dawnej Polski i profesora Akademii Wileńskiej dzieło był wydawane czterokrotnie za granicą (w Ingolstadt i Oxfordzie), gdzie służyło jako podręcznik uniwersytecki. Byłoby więc idealnym kandydatem na źródło Orlika i idealnie dałoby się wytłumaczyć to, że Orlik odwołuje się do tak znanego na świecie dzieła. Niestety, sprawdzenie tekstu łacińskiego²⁹ i jego obszernych tłumaczonych na polski fragmentów³⁰ pokazuje, że Śmiglecki poszukiwanymi terminami się nie posługuje.

Należy więc sprawdzić drugą możliwość: dzieło *Integer cursus philosophicus et theologicus* autorstwa Tomasza Młodzianowskiego. I w nim znajdujemy nie tylko poszukiwane terminy, ale i ich tak plastyczne wyjaśnienie, że odważyłam je się poniżej przetłumaczyć:

*Vocatur autem species impressa, ideo, quia sicut id quod imprimatur, recipitur in eo cui imprimitur, sic et species impressa in sua potentia. Altera autem vocatur expressa, quia sicut id quod exprimitur, est imago ejus, quod exprimitur, et ita sigillum in cera expressum, est imago sigilli, quod imprimit, sic ita species expressa, est imago objecti, quod cognoscitur*³¹.

Species impressa nazywa się tak dlatego, gdyż tak jak to, co jest wtlaczane, jest przyjmowane w tym, w co jest wtłoczone, tak i *species impressa* [jest przyjmowana] w swej potencji.

²⁸ Roman Darowski, *Studia z filozofii jezuitów w Polsce w XVII i XVIII wieku*, Wydział Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego, Kraków 1998, s. 326–331.

²⁹ *Logica Martini Smigleccii Societatis Jesu s. theologiae doctoris selectis disputationibus et quaestionibus illustrata, et in duos Tomos distributa, Ingolstadii, ex Typographeo Ederiano apud Elisabetham Amgermariam viduam MDCXVIII*.

³⁰ *Logica Marcina Śmigleckiego: wprowadzenie, przegląd zagadnień, antologia tekstów*, oprac. R. Darowski i F. Bargieł, Wydawnictwo WAM, Kraków 2016.

³¹ R. P. Thomae Młodzianowski Poloni, Societatis Jesu Praelectiones Theologicae sive Operum Tomus Quintus de Metaphysica, Logica, Octo Libris Physicorum, Generatione, Corruptione et Anima, Moguntiae et Dantisci, apud Simones Beckensteinios, Anno MDCLXXXII, Tractatus de Anima, s. 152.

Druga [*species*] nazywa się *expressa*, gdyż tak jak to, co jest wytłoczone, stanowi obraz tego, co jest wytłaczane (jak pieczęć wytłoczona w wosku jest obrazem pieczęci, która [ten obraz] wytłacza), tak owa *species expressa* stanowi obraz obiektu, który jest poznawany.

Pojęcia te F. Bargiel w swej poświęconej Młodzianowskiemu książce oddaje po polsku jako OBRAZY WRAŻONE i OBRAZY WY-RAŻONE³².

Poszukajmy teraz źródła inspiracji Orlika wśród autorów związanych z Akademią Kijowsko-Mohylańską. A. Jabłonowski wymienia dwa znane nam ówczesne podręczniki: *Subsidium logicae* Józefa Kononowicza Horbackiego oraz *Opus totius philosophiae* Innocentego Gizela³³. Niestety, udało mi się dotrzeć tylko do wydanych fragmentów (dwujęzycznych: łącińsko-ukraińskich) tego drugiego dzieła, ale poszukiwanych terminów tam nie znalazłam³⁴.

Po prześledzeniu możliwej drogi nawiązania przyjrzyjmy się jego charakterowi. Nie jest to ani kryptocytat, ani wyrażenie przyszłowiowe. Mam wrażenie, że Orlik trochę nagina tu scholastyczny model percepcji, aby zyskać przychyłność adresata, a może nawet bawi się terminami. W scholastycznym modelu przedmiot poznawany „odciska” swój obraz na władzach poznawczych – ten obraz to *species impressa*, a te z kolei przekształcają go w obraz dla siebie właściwy – taki obraz to *species expressa* (a więc *species impressa* jest pośrednikiem). U Orlika pośrednikiem jest *species expressa* – list (w którym autor coś wyraża), a tym, co jest poznawane, są

³² Franciszek Bargiel, *Tomasz Młodzianowski SJ (1622–1686) jako filozof z kręgu myśli suarezańskiej*, Wydział Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego, Kraków 1987, s. 171.

³³ Aleksander Jabłonowski, *Akademia Kijowsko-Mohylańska: zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej na Rusi*, druk W. L. Anczyca i spółki, Kraków 1899–1900, s. 100.

³⁴ Inokentii Gizel, *Opus totius philosophiae (An opus concerning the whole of philosophy)*, *Logic, treatise De distinctionibus (On the distinction)*, ch. 3–7. „Sententiae”, 2009, 21(2), 207–216. <https://doi.org/10.22240/sent21.02.207>; Inokentii Gizel, *Opus totius philosophiae*. „Sententiae”, 2013, 29(2), 152–162. <https://doi.org/10.22240/sent29.02.152>

wewnętrzne przeżycia autora (*nomen omen* – impresje). Nawiazanie polega więc na użyciu w tekście znanych obu korespondentom terminów specjalistycznych (w danym przypadku – filozoficznych) z ich jednoczesnym częściowym przedefiniowaniem na bazie znaczenia etymologicznego. Nie ogranicza się jednak do tego. Oba przedefiniowane terminy występują w konstrukcji również typowej dla danego typu tekstów specjalistycznych (*cognosci per* – być poznawaną za pośrednictwem), która choć absolutnie niezwiązana z żadnym konkretnym autorem czy tekstem wzmacnia jednak efekt nawiązania.

4. Wnioski

Przedstawiona analiza przykładów pozwoliła zidentyfikować lub przybliżyć niektóre źródła łacińskiej elokwencji Filipa Orlika, a także szerzej – wielojęzycznych kresowych elit osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej. Przykłady potwierdzają tezę, że w przypadku analizy tekstu pisanego w języku nabywanym przez autora nie w procesie naturalnej komunikacji, lecz poprzez lekturę tekstów, kluczowe jest zidentyfikowanie tekstów znanych piszącemu i jego korespondentowi czy korespondentom. Z jednej strony jest to niekiedy jedyny sposób umożliwiający zrozumienie tekstu. Z drugiej strony postępowanie takie dostarcza nam niekiedy niezwykle cennych informacji o wspólnej – dla piszącego i jego docelowych czytelników – bazie kulturowo-literackiej.

Potwierdziło się również, że w niektórych przypadkach granica między wyróżnianymi typami nawiązań – kryptocytatami i wyrażeniami przysłowiowymi – nie jest ostra. Przykłady ujawniły ponadto, że jawne cytaty, kryptocytały czy wyrażenia przysłowiowe nie wyczerpują różnorodnych możliwości nawiązań do tekstów znanych uczestnikom korespondencji.

References

- Axer J., *Rola kryptocytatów z literatury łacińskiej w polskojęzycznej twórczości Jana Kochanowskiego*, „Pamiętnik Literacki” 1982, 73, z. 1/2, s. 67–177.
- Bargieł F., *Tomasz Młodzianowski SJ (1622–1686) jako filozof z kręgu myśli suare-
zjańskiej*, Wydział Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego, Kraków 1987.
- Chynczewska-Hennel T., *Akademia Kijowsko-Mohylańska* [w:] *Szkolnictwo pra-
wosławne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Cho-
mik, Zakład Historii Kultur Pogranicza Instytutu Socjologii Uniwersytetu
w Białymstoku, Bractwo Prawosławne św. św. Świętych Cyryla i Metodego,
Białystok 2002.
- Darowski R., *Studia z filozofii jezuitów w Polsce w XVII i XVIII wieku*, Wydział
Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego, Kraków 1998.
- Erazm z Rotterdamu, *Adagia*, przeł. i oprac. M. Cytowska, Ossolineum, Kraków
1973.
- Filip Orlik (1672–1742) i jego *Diariusz*, opracowanie, odczytanie z rękopisu, wstęp,
komentarze Walentyna Sobol, Wydawnictwa UW, Warszawa 2021.
- Gizel, I. (2009). *Opus totius philosophiae (An opus concerning the whole of philoso-
phy), Logic, treatise De distinctionibus (On the distinction)*, ch. 3–7. „Senten-
tiae”, 21(2), 207–216. <https://doi.org/10.22240/sent21.02.207>
- Gizel, I. (2013). *Opus totius philosophiae*. „Sententiae”, 29(2), 152–162. <https://doi.org/10.22240/sent29.02.152>
- Heider D., *Suárez on Visual Perception* „Scientia et Fides” 2017, 5, z. 1.
- Horacego ody, epody, satyry i listy, przeł. na jęz. pol. dla użytku szkolnego M. Motty,
druk i nakład J. Leitgebra, Poznań 1896.
- Horacy, *Dzieła wszystkie, t. 2, Gawędy; Listy; Sztuka poetycka*, tekst łac. do dr. przy-
got., wyboru przekładu dokonał, przedmową, życiorysem poety, wersyfikacją
i koment. opatrzył O. Jurewicz, PWN, Warszawa 2000.
- Horacy, *Pieśni: Pieśń wieku; Jamby; Gawędy; Listy; Sztuka poetycka*, przeł., wstępem
i komentarzem opatrzył A. Lam, Verum, Warszawa 1996.
- Jabłonowski A., *Akademia Kijowsko-Mohylańska: zarys historyczny na tle rozwoju
ogólnego cywilizacji zachodniej na Rusi*, druk W. L. Anczyca i spółki, Kraków
1899–1900.
- Logica Marcina Śmigleckiego: wprowadzenie, przegląd zagadnień, antologia tekstów,
oprac. R. Darowski i F. Bargieł, Wydawnictwo WAM, Kraków 2016.
- Łużny R., *Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska: z dzie-
jów związków kulturalnych polsko-wschodniosłowiańskich w XVII–XVIII w.*,
Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1966.
- Orlyk P., *Diariush podorozhnii, yakyi v imia Troici naisviatishoi, rozpochatyi v roku
1720 misiatsia zhovtnia dnia 10-ho*, t. 3, oprac. O. Kovalevska, I. Dmitryshyn,
Tempora, Kyiv 2013.

- Puchowski K., *Jezuickie kolegia szlacheckie Rzeczypospolitej Obojga Narodów: studium z dziejów edukacji elit*, Wydawnictwo UG, Gdańsk 2007.
- R. P. Gregorii Cnapii Societatis Jesu Theologi Thesauri Polono Latino Graeci Tomus I, *Thesaurus Polono Latino Graecus seu Promptuarium Linguae Latinae et Graecae in tres Tomos divisum*, Cracoviae, Typis & Sumptu Francisci Cesarii Anno Domini MDCXLIII.
- R. P. Thomae Młodzianowski Poloni, Societatis Jesu Praelectiones Theologicae sive Operum Tomus Quintus de Metaphysica, Logica, Octo Libris Physicorum, Generatione, Corruptione et Anima, Moguntiae et Dantisci, apud Simones Beckensteinios, Anno MDCLXXXII.
- Satyry wszystkie Horacyusza wierszem polskim przez iednego z obywatelow litewskich wyłożone, tłum. Matuszewicz M., w Wilnie w 1784 w Drukarni J K. Mci y Rzpłitey u Xięży Scholarum Piarum.
- Skolimowska A., *Przysłowia i wyrażenia przysłowiowe w łacińskich listach Jana Dantyszka z roku 1537* [w:] *Łacina jako język elit*, red. J. Axer, OBTA UW, Warszawa 2004.
- Walentyna Sobol, *Pylyp Orlyk sam pro sebe* [w:] „Studia Ukraińsko-Polskie”, t. 8, Warszawa 2021.
- Thesauri Polono Latino Graeci Gregorii Cnapii e Societate Jesu Tomus Secundus Latino Germano Polonicus Novo Synonymorum, Epithetorum & Phrasium Poeticarum, apparatu auctus, Posnaniae, Typis Clari Colegij Societatis JESU, Anno Domini MDCCXXVI.
- Tomasz z Akwinu św., *Suma Teologiczna*, t. 24, *Tajemnica wcielenia Słowa Bożego* (3, qu. 1–15), przeł. i objaśn. zaopatrzył St. Piotrowicz, Veritas, Londyn 1962.
- Tomasz z Akwinu św., *Suma Teologiczna*, t. 35, *słownik terminów*, oprac. A. Andrzejuk, przedmową opatrzył M. Gogacz, Navo, Veritas, Warszawa, Londyn 1998.
- Tomasz z Akwinu św., *Suma Teologiczna*, t. 6, *Człowiek, część pierwsza*, przeł. i objaśn. zaopatrzył o. Pius Belch, O.P., Veritas, London 1980.
- Trzej satyrycy rzymscy: Quintus Horatius Flaccus, Aulus Persius Flaccus, Decimus Iunius Iuvenalis, wstęp i komentarz L. Winniczuk, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1959.
- Waquet F., *Łacina – język powszechnej komunikacji?*, [w:] *Łacina jako język elit*, red. J. Axer, OBTA UW, Warszawa 2004.
- Waszkinel R., *Przedmiot i podmiot w poznaniu według Jana od św. Tomasza* „Roczniki Filozoficzne” 1976, 24, z. 1.